

עיונים לשבת פרשת משפטים עפ"י הרמב"ם

מרכז מורשת הרמב"ם רח' התנאים 6 טבריה, משרדי המרכז רח' יוחנן בן זכאי 6 טבריה, טלפקס- 04-6790632

לשאלות, הערות והארות info@harambam.org.il

לעילוי נשמת אסתר בת רחמה

משפט העני

הרב שאולי גרינפלד

"האזהרה שהוזהר הדיין מלחמול על המסכן בשעת הדין עד שיזכהו בדבר שאינו מגיע לו, דרך רחמנות, אלא יִשְׁוֶה בין העשיר לעני והאביון ויחייבנו לשלם מה שיוטל עליו, והוא אָמַר: 'ודל לא תהדר בריבוי'. וכבר כפל את הלאו בעניין זה בלשון אחר ואמר⁵: 'לא תשא פני דל'. ולשון ספרא⁶: שלא תאמר עני הוא זה, הואיל ואני והעשיר הזה חייבין לפרנסו אֲזָכְנו ונמצא מתפרנס בנקיות – תלמוד לומר: 'לא תשא פני דל'".

ואף הביא להלכה בהלכות סנהדרין⁷:

"אסור לבית דין לחוס על מי שנתחייב קנס, שלא יאמר עני הוא זה שלא בכוונה עשה אלא מגבין ממנו כל שיש לו בלא חנינה שנאמר⁸ 'ולא תחוס עינך', וכן בדיני ממונות אין מרחמין על הדל".

הרי שהדין צריך להיות אמיתי וישר, ולא להיות מושפע משקולים מוסריים. וכן אנו מוצאים ברמב"ם בהלכות השבת אבידה⁹:

"אם מצא בסרטיא [רחוב] ופלטיא [ככר] גדולה בבתי כנסיות ובבתי מדרשות שהגוים מצויין שם תמיד, ובכל מקום שהרבים מצויין שם הרי המציאה שלו. ואפילו בא ישראל ונתן סימניה, שהרי נתיאש ממנה כשנפלה, מפני שהוא אומר גוי מצאה. אף על פי שהיא שלו, הרוצה לילך בדרך הטוב והישר ועושה לפנים משורת הדין מחזיר את האבדה לישראל כשיתן את סימניה".

אדם שמצא אבידה, במקום שמסתובבים בו גוים רבים, אינו חייב להשיב אותה, אפילו אם הבעלים נותנים סימנים, כיון שודאי שהבעלים התייאשו. ומוסיף הרמב"ם, שנכון להחזיר משום לפנים משורת הדין, אך

פרשתנו מרובה בדינים שבין אדם לחבירו. המקום המיועד לבירור סכסוכים בין חברים, הוא בית הדין. ומתוך כך, קבעה התורה את כללי המשפט, אשר נועדו להביא את הדיינים לכך שיוציאו משפט צדק מתחת ידם.

אחד הציווים אשר נאמרו לדיין, קובע כך:

"ודל לא תהדר בריבוי".

ופירש רש"י:

"לא תחלוק לו כבוד לזכותו בדין, ולומר: דל הוא אֲזָכְנו ואכבדנו".

עלול הדיין לומר, שהצדק והיושר מחייבים להעניק לעני והדל יחס מיוחד. מלמדת התורה שהדיין מחויב לדון לפי האמת, ולא לתת לנזקק מעמד מיוחד. וכך אומרת הגמרא בסנהדרין²:

"דן את הדין, זיכה את הזכאי וחייב את החייב, וראה שנתחייב עני ממון ושלם לו מתוך ביתו - זה משפט וצדקה, משפט - לזה, וצדקה - לזה, משפט לזה - שהחזיר לו ממון, וצדקה לזה - ששילם לו מתוך ביתו".

אם הדיין רוצה לחמול על העני, הוא רשאי לעשות זאת לאחר הוצאת הכרעת הדין, ועל חשבון עצמו, לא על חשבון בעל הדין השני. וכפי שנימק בעל ספר החינוך³:

"ושורש המצוה ידוע, שהשכל מעיד בְּהִשּׁוּיֵת הדין שדבר ראוי וכשר הוא".

וכך סיכם הרמב"ם בספר המצוות⁴:

1	שמות כ"ג, ג.	5	ויקרא י"ט, ט"ו.
2	ו, ב.	6	קדושים פרשה ב פרק ד אות ב.
3	מצווה ע"ט.	7	כ, ד.
4	ל"ת רע"ז. עמ' רצ"ו במהדורת הגאון מהר"י קאפח.	8	דברים י"ט, א.
		9	גזילה ואבידה י"א, ז.

אין זו חובה. וכנ"ל – הדין איננו יכול להתחשב בשיקול מוסרי, אלא רק להכווין אותך להבין כיצד נכון להתנהג.

אך מאידך, ישנה הלכה שבה נראה שהמוסריות וההתחשבות הן אלו שעיצבו את הדין. הלכה זו קובעת, שאם אדם מוכר את שדהו, חובה עליו להעדיף את מי שהשדה שלו גובל בשדה הנמכרת, בכדי לאפשר לו לחרוש את אדמתו בקו ישר. וכך כתב הרמב"ם בהלכות שכנים¹⁰:

"המוכר קרקע שלו לאחר, יש לחבירו שהוא בצד המצר [= גבול השדה] שלו ליתן דמים ללוקח [לקונה] ולסלק אותו... אפילו היה הלוקח תלמיד חכמים ושכן וקרוב למוכר, ובן המצר עם הארץ רחוק – בן המצר קודם ומסלק את הלוקח, ודבר זה משום שנאמר¹¹: 'וע שית הישר והטוב'. אמרו חכמים: הואיל והמכר אחד הוא, טוב וישר הוא שיקנה מקום זה בן המצר יותר מן הרחוק".

על פי הדין, אדם רשאי למכור את נכסיו, לאשר ישר בעיניו. באו חכמים ותקנו שימכור דווקא לבן המצר, אם הוא מוכן לשלם את אותו מחיר. הרי שהדין מושפע משיקולים מוסריים!

אמנם, אפשר לומר שמדין זה אין קושיה. מה שלמדנו שאסור לדיין להעדיף את העני, הכוונה כאשר העדפת העני היא בניגוד לדין. ואילו בדין המצר, חכמים קבעו שכך הדין, ואם כן, לא הדיין הוא זה שנתן למישהו עדיפות, אלא תקנת חכמים שמחיבת את כולם.

אלא שעדיין יש לשאול: וכי תקנת חכמים אינה מתחשבת במה שהתורה לימדה שלא לעדיף דל בריבו? האם חכמינו לא הסכימו לכך 'שהשכל מעיד בַּהֲשִׁיית הדין שדבר ראוי וכשר הוא'?! אלא בעל כורחנו לומר שלחכמינו היה פשוט שיש למוסריות מקום בקביעת המשפט, והם שקלו בדעתם מתי אנחנו מחייבים לנהוג לפי המוסריות, ומתי אנו משאירים זאת לבחירתו של בעל הדין. וכך כתב גאון רבי אשר וייס¹²:

"נמסר הדבר לחכמים באיזה עניין היושר הכללי נעשה לגמרי כמשפט... ובאיזה עניין אין העניין מתחייב אלא במי שהיכולת בידו... אך יסוד הדבר במה [= בכך] שגם בתורת המשפט יש משקל למדת המוסר ודרכי הצדק והיושר".

אל מול הבנה זו, עומדת הגמרא בבבא מציעא¹³, שמספרת כך:

"רבה בר בר חנן תברו ליה הנהו שקולאי חביתא דחמרא. שקל לגלימייהו, אתו אמרו לרב. אמר ליה: הב להו גלימייהו. - אמר ליה: דינא הכי? - אמר ליה: אין, 'למען תלך בדרך טובים'. יהיב להו גלימייהו. אמרו ליה: עניי אנן, וטרחין כולה יומא, וכפינן, ולית לן מידי. אמר ליה: זיל הב אגרייהו. - אמר ליה: דינא הכי? - אמר ליה: אין, וארחות צדיקים תשמר¹⁴".

ובעברית: החכם רבה בר בר חנן שכר שני סבלים, כדי שיסחבו עבורו חבית של יין. הסבלים לא עמדו במשימה, והחבית נשברה. כיון שלא היה להם מה לשלם עבור הנזק שהם גרמו, לקח מהם רבה את אחד הבגדים שלם. הגיעו הסבלים להתלונן על כך בפני רב. הורה רב לרבה להשיב להם את הבגד שלקח. תמה על כך רבה: וכי כך הדין?! ענה רב: כן שהרי נאמר בפסוק: 'למען תלך בדרך טובים'. המשיכו הסבלים וטענו שהם רעבים, ורבה לא שילם להם, והרי שיום העבודה הסתיים ואין להם במה לקנות אוכל. הורה רב לרבה לשלם להם את שכרם. חזר רבה ותמה: וכי כך הדין?! השיב רב: זהו סוף הפסוק: 'וארחות צדיקים תשמר'. פסיקתו של רב לא נבעה מכח תקנת חכמים, אלא באה מתוך חמלה על הסבלים העניים והרעבים. ואם כן יש לשאול מדוע לא חשש רב לאיסור: 'ודל לא תהדר בריבו'? לשאלה זו השיב מרן הראי"ה קוק זצ"ל¹⁵:

"בזמן שיש משקל לזה גם כן מצד צורת המשפט ויסודי הדין, יש רשות לדיין לפעמים לצרף לזה גם כן מדת הרחמים והחמלה על האומללים והעובדים הנדכאים". הסבלים לא הזיקו בכוונה, ולכן יש גם הגיון משפטי בדין של רב, ולא היה זה סתם עיוות - דין מטעמי חמלה.

13 פ"ג, א.
14 משלי ב, כ.
15 ספר זיכרון לאברהם שפיגלמן עמ' 68. מובא באוצרות הראי"ה ג עמ' 88.

10 י"ב, ה.
11 דברים ו, י"ח.
12 מנחת אשר דברים סי' י"ב אות ו. עמ' פ"ב.